

Паун Генов

РИЦАР, ПОЕТ И ДИПЛОМАТ
КНИГА ЗА КОСТА ТОДОРОВ

София, 2019

© Издателство „Изток-Запад“, 2019

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора и на издателство „Изток-Запад“.

© Паун Генов, автор, 2019

© Севдалин Генов, редактор, предговор, бележки, подготовка на ръкописа и приложенията, 2019

ISBN 978-619-01-0472-8

ПАУН ГЕНОВ

**РИЦАР, ПОЕТ
И ДИПЛОМАТ**

КНИГА ЗА КОСТА ТОДОРОВ

*С благодарност
към внука на Коста Тодоров – Константин К. Тодоров, съпругата му
Елена Тодорова и дъщеря им Камелия Тодорова Герке;
и към семейство Попови*

Няколко встъпителни думи

Моят баща – поетът Паун Генов – повече от петдесет години се опитваше да припомни едно име – на Коста Тодоров (живял 1889–1947): „Четник в Македония и революционер в Русия. Воин в Шампан и затворник в Одеса и София. Съратник на Стамболийски, П. Д. Петков и Г. М. Димитров. Приятел на Ерио, Вандервелд и Марина Цветаева. Дипломат в Европа и изгнаник в света. Продавач на сладолед и говорител по Би Би Си. Кавалер на Почетния легион и на четири смъртни присъди. Поет и белетрист, историк, журналист и художник. Певец на романси, шансони и странджански песни. Автор на двадесетина книги – на български и френски, на руски, английски и сърбохърватски. Роден в Москва, живял в Европа и Америка, починал в Париж. Едновременно: Аристид, Дон Кихот и... Коста Тодоров.“

Баща ми се среща с Коста Тодоров в София през 1937–1938 г. и е запленил от него. През 1938 г. Коста Тодоров е прокуден завинаги от България. През 1947 г. Паун Генов написва първата биография на героя – книгата „Коста Тодоров – човек–общественик–писател“¹. Това е един старателно написан текст, в чиито 110 страници точно е предадена както фактологията, така и величието на един житейски път.

През този период баща ми е част от земеделската опозиция, следена и заплашвана от властта. Издал е книгата в 5000 тираж² (откъде ли празният му джоб е платил за хартията и печата?), а след издаването книгата е забранена. Две години по-късно Паун Генов беше арестуван с изфабрикувано политическо обвинение и едва се размина със смъртната присъда, искана от прокурора.

До 1989 г. в България за Коста Тодоров не можеше да се пише и говори.³

Преди да реабилитира името на този странен човек, баща ми реши да възвърне литературата му. Десетилетия той издирваше поезията и прозата на К. Т.

¹ Паун Генов, Коста Тодоров – човек–общественик–писател, С., 1947, 112 с.

² В същия тираж К. Т. издава своята книга „Изповедта на една луда балканска глава“ в Америка, при несравнимото население на англоговорящия свят и България.

³ Като доказателство за пълната му забрана можем да посочим книгата „Българския символизъм“ на Симеон Хаджикосев, издадена от „Български писател“ през 1979 г., където нито веднъж не се споменава името на Коста Тодоров, макар авторът да разглежда всички символисти от споменатата по-долу антология на Иван Радославов. – Бр.

разпръсната в София, Белград, Москва, Белград, Брюксел, Париж и Ню Йорк. В София едни бяха в забранени за ползване фондове, други бяха изчезнали... Пътеката водеше през бавно и трудно откриване на родственици, трепетно разлистване на тетрадки с черно, синьо или зелено мастило, на смачкани бележници, на запазени в София, Париж и Латинска Америка архиви. Паун Генов успя да разкрие много от псевдонимите на Коста Тодоров, възвърна на литературата творби на К. Т., приписвани до този момент на Ал. Оббов или Сергей Румянцев. Всичко внимателно се преписваше, сравняваше, обработваше за някакво необозримо далечно издание. Но то се появи през 1996 г. – прецизния сборник „Коста Тодоров – Залезът на боговете (стихове, разкази, спомени, есета)“¹. Години преди това Паун Генов вече раздаваше преписи на стихове на Коста Тодоров и разказваше на критици, поети, историци. И през 1995 г. беше публикувана съставената от поета Иван Теофилов „Антология на българския символизъм“², в която Коста Тодоров бе представен с 6 стихотворения като една от значимите фигури на българския символизъм. (Първата си книга със стихове К. Т. издава през 1920 г.³ Две години по-късно част от тези стихове са включени в една от най-представителните антологии на българска поезия „Млада България“⁴, заедно със стиховете на Теодор Траянов, Николай Лилиев, Димчо Дебелянов, Емануил п. Димитров, Трифон Кунев..., дело на литературния критик Иван Радославов.)

Още за първата му книга „Стихотворения“ (1920) критикът Александър Дзивгов пише, че „в Тодорова оригинално е слъкатушена френската галантност с руското благородство“.

Коста Тодоров е поет на многоликия град – той е гражданин на цялата земя (творбите му са писани в Париж и Генуа, Египет и Чикаго, Москва и Белград, Шампан и Ню Йорк, Прага, Лос Анджелис, Лондон и Южна Азия, край Нил и Хаваите) и неудържим любовник – ту боготворящ, ту отчаян от жената; и страдалец зад решетките (над дванайсет години!); или на фронта – участвал в десетки битки през Първата световна война и премислящ смъртта с вълнение то на Димчо Дебелянов; възвеличаващ рицарството на Дон Кихот и рецитиращ стотици пиперливи епиграми... Създава стихове, разкази, есета, спомени, рецензии (включително за Николай Лилиев и Теодор Траянов, исторически съчинения, биографии, сатири, пътеписи...)

Такааа... през всичките тези години от 1947 до 1999 Паун Генов пишеше голямата есеистична биография „Рицар, поет и дипломат – книга за Коста Тодоров“. Тайно и трудно, сред инфаркти и възстановявания, баща ми сглобяваше мозайка-

¹ Коста Тодоров, Залезът на боговете, стихове, разкази, спомени, есета, съставител Паун Генов, изд. Цанко Церковски, С., 1996, 298 с.

² Иван Теофилов, Антология на българския символизъм, Лит. форум, С., 1995.

³ К. Тодоров, Стихотворения, Кооп. печатница Гутенберг, С., 1920, 134 с.

⁴ Млада България, Хиперион, С., 1922.

та на живота на своя герой. След 1989 г. беше в Белград, Париж, Москва и Прага, за да събира материали в тамошните архиви и библиотеки. Изчете голямо количество документи, свързани както с Коста Тодоров, така и с историята на БЗНС¹, историята на България и европейските взаимоотношения в първата половина на XX век. Трупаше записки и ги обработваше страница след страница. От време на време книгата беше готова, после отново продължаваше писането ѝ – за да я завърши през 1994 г. Беше договорил с издателство публикуването ѝ. И точно тогава се изсипа неочакван гръм: в София **излезе от печат книгата „Изповедта на една луда балканска глава“** от Коста Тодоров². За баща ми не беше много ясно кога, къде и как е написана тя. Американското издание *Balkan Firebrand. The Autobiography of a Rebel Soldier and Statesman*³ е от първото полугодие на 1943 г. Баща ми знаеше за автобиографията, но през тоталитарните години, скрита в Секретния фонд на Народната библиотека, тя бе недостъпна за него. Той имаше фрагменти от нея (най-вероятно от сина на Коста Тодоров Кирил Тодоров) но не и цялостен поглед върху книгата. Когато я прочете, баща ми посърна. Това не беше автобиография в същинския смисъл на думата. Препускане през лица, събития, преценки, заедно със спестени факти от историята – в калейдоскопична смес (в този смисъл донякъде красива). Невероятен случай – героят на Паун Генов се бе представил като авантюрист, хаотичен човек на крайностите и снизходителен към подвизите на живота си. Баща ми откри неточности, противоречия и неясноти. Биографът Паун Генов бе победен от героя си. Трябваше му време, за да се опомни. Но като старателен човек започна нова преработка на книгата си, като включваше и някои от изповедите на К. Т. (понякога с корекции). Така в специална бележка в книгата си Паун Генов написа:

За своята дипломатическа дейност (от декември 1918 до 9 юни 1923 г.) Коста Тодоров разказва в повече от 60 страници на автобиографията. От тях ще използвам само няколко пасажа. Още преди да прочета спомените, аз бях възстановил събитията въз основа на репортажи, писма и документи, които К. Т. изпраща от местата на събитията. Някъде между тогавашното му актуално слово и далечно по-късно възникналия спомен има големи разлики, някои от които остават необясними за мен.

¹ Паун Генов издаде разкази и романизираны биографии за Райко Даскалов, Петко Д. Петков, Александър Стамболийски, Цанко Церковски.

² Тодоров Коста, Изповедта на една луда балканска глава, Летописи, С., 1994. [изд. „Изток-Запад“, С., 2012.]

³ Изд. Chicago; New York : Ziff-Davis Pub. Co., 1943. (видях печатче на първия читател в американската библиотека (Public Library, Kansas City, Mo) с дата на връщане на книгата – август 1943 г.). Преводачката на К. Т. (донякъде и литературна сътрудничка) Сюзан Ла Фолет (Suzanne La Follette) е писателка, журналистка, преводачка и изкуствовед (една от книгите ѝ за американското изкуство има над трийсет издания). – Б.р.

Книгата „Рицар, поет и дипломат“ бе отново готова, но през 1999 г. баща ми почина и ми остави 5 големи папки, а на първата страница бе написал: „Ако не успея да издам тази книга, завещавам на сина ми да я издаде.“

Още един интересен детайл – самата Клавдия Заимова, в послеписа на „Изповедта...“, отбелязва, че ако се намерят повече документи „биха могли да се запълнят **някои празнини в спомените**, които се усещат при внимателно четене, колкото и тихо авторът да затваря вратата пред събития, хора и лични изживявания, и да се проследят ловките завои, които той прави, за да избегне препятствията пред своята цел“ (стр. 479); или посочените от нея страни „подминавания и ловко заобикаляне“ от К. Т. на „поредица от факти, които предхождат обвързването на България с Германия и тристранния пакт“ (стр. 481); или както иронично тя говори за „ловкия слалом“ при заобикалянето на някои истини, както и за множество премълчавания на известни нему факти.¹ Клавдия Заимова предполага, че насочвайки стрелите си към Борис III, Тодоров подготвя защитата на България пред бъдещия съд на победителите след края на Втората световна война².

В тази американска книга самият К. Т. тъжно признава за противоречията в своя „започнал да става досаден и изморителен живот“.

В рецензията си „За Коста Тодоров и неговата Изповед“, поместена във „Факел“ (4.02.2012 г.) Светослав Живков пише:

„По телосложение той бе малко по-нисък от обикновения мъжки ръст.

Но затова пък – чувствително пълен. Той имаше широки плещи, голяма костна структура, която беше облечена в добре развити мускули“. Така започва своето описание на Коста Тодоров неговият биограф и съмишленик Паун Генов. Ако трябва обаче да дадем максимално кратко описание, то може да определим Тодоров като колоритна и противоречива фигура. Възхваляван от своите политически приятели като честен, доблестен и смел демократ и патриот, за противниците му той е платен агент, шпионин, национален предател. [...] Същият Генов пише още за него, че „омразата му беше така силна, както и любовта му.

Има нещо в „Изповедта...“, което най-силно изненада Паун Генов: героят ясно изографисва различните си дейности и... пропуска, че е бил писател и особено – че е бил поет. Коста Тодоров сякаш е приемал литературата като тайно, скрито занимание – някак несериозно за мъж с револвер на кръста, който до

¹ В личния екземпляр на издадената през 1937 г. в Белград книга на Коста Тодоров „Стамбулски“ П. Генов е коригирал с молив сбъркани от автора дати и факти. – Б.р.

² В „Дневник. Спомени. Автобиография“ на Никола Мушанов, издадени през 2018 г. от изд. „Изток-Запад“, авторът пише, че К. Тодоров е изразявал силно уважение към цар Борис III. – Б.р.

края на дните си е действал с решителност – да помогне на Европа, да спаси майка България. Написал е бурна автобиография, изпълнена със скандали, приключения, изстрели, фатални жени, преследващи да го убият; описва често-то сменяне на професиите си, но... приема творческия процес за несъществена (сякаш смущаваща) част от битието си¹.

Въпреки че голяма част от живота на К. Т. минава в редакции и печатници, издава вестници и списания, така и не публикува втора книга поезия.

Описвайки своя живот, много автори се опитват да се представят мъжествени или авантюристи. Това не само осигурява повече читатели, но и те прави по-живописен (дори и в собствените очи). Понякога контролът изчезва и героят се отдалечава чувствително от прототипа. Затова погледът отвън може да бъде интригуващ, а и полезен.

Както е леел с еднаква лекота стихове, разкази, очерци и философски есета на многото си езици, в живота си Коста е приемал различни маски и костюми, за да действа, а и за да се съхрани – революционер, политик, поет, авантюрист, войник, публицист, атентатор, преводач, карикатурист, сладкар, белетрист, дипломат, естет, галантен любовник² и още, и още... Всичко това създава неимоверни затруднения за историците. Много истини за живота му ще си останат скрити – и поради факта, че този неспирно движещ се пилигрим е разпръснал в много градове и държави своите архиви. Какво е призиванието на този темпераментен човек, колко са приятелите му и колко враговете – днес малцина знаят. През целия си живот той е мишена и отляво, и отдясно. Биографията на Паун Генов е само опит да се обхване необхватното, да се очертае силуета на една личност, изгубена в мъглата на миналото, зад делничния живот на политика и революционера да се покаже бъдещото битие на сътвореното от Коста Тодоров.

Биографията на Паун Генов не е в конфликт с автобиографията на Коста Тодоров – нито я отрича, нито я възхвалява. **Тя е друга!** Времената се променят, а с тях и възгледите – нашият интерес към героя сега може да се процедира върху три оси (координати) – времето и събитията за Коста Тодоров; допълнителната информация и анализ на Паун Генов; и нашата днешна скала на ценностите. Освен изчерпателна фактология, в книгата на Паун Генов има оценки, обобщения характеристики, които К. Т. не би могъл да направи за себе си (разбираемо е). Към много от личностите, за които се говори в „Рицар, поет и дипломат“ – обществото ни (за съжаление, и историците) имат позиции от „Осанна!“ до „Разпни го!“. Но не търсете в П. Г. хроникьор на събитията (макар

¹ Макар да има два стиха „Но за душата на поета / е пуст и тъжен този свят!“ от „Чикаго“ (1928), в които съзнанието за призиванието е избликло за миг.

² Открито или тайно е бил обявяван за сръбски, френски, руски, американски и какъв ли не шпионин.

понякога той да претендира за това). Книгата е есеистична документалистика и е отзвук през погледа на съпричастен (дори пристрастен) към събитията писател и земеделец. Емоционалната привързаност на автора към героя е част от бремето (но и удоволствието) на всеки портретиращ в световната литература.

По-голямата част от факсимилетата на ръкописи и писма, както и снимките на Коста Тодоров и други исторически лица се публикуват за пръв път.

Ето затова свършеното от Паун Генов в „Рицар, дипломат и поет. Книга за Коста Тодоров“ е колосален труд, написана е фундаментална биография на личност – важна за България и скоро едва ли някой ще се заеме с подобно дело.

А националният ни пантеон е твърде скромнен, за да пренебрегваме големи личности като Коста Тодоров.

*Севдалин Паунов Генов,
2017 г.*

Вместо посвещение

На човека е нужно цялото земно кълбо.

Антон Чехов

Горко̀ на века, който няма донкихотовци!

Т. Гаспарен, френски писател

Да си човек значи да бъдеш борец!

Йохан Гьоте

Побратимяването на народите е смърт за тираните.

Любен Каравелов

Времето е кораб, който никога не хвърля котва.

пословица

Защо написах тази книга

За да запозная читателите с малко известния и в същото време именит българин Коста Тодоров. Човек с една от най-богатите биографии у нас, характерен с всестранни качества, сравними с огромен букет цветя, набран от много градини – поезия, дипломатия история, белетристика, музика, публицистика, майстор на живото слово, социология, философия, сатира (карикатури и фейлетони)...

За него в нашата общественост продължава да се мълчи умишлено (нали „никой не е светец в родината си“). Но неведнъж той е бил обругаван от фашисти и комунисти, защото бе привърженик на демокрацията. Кавалер е на „Почетния легион“ и на четири смъртни присъди като политически „престъпник“.

Премълчавани бяха и са различните по тематика негови книги на български и френски, на английски, руски и сърбохърватски. Имаше и такива „патриоти“, които по инерция го наричаха родоотстъпник и предател, макар че той излезе на политическата сцена тогава, когато вече всичко беше продадено – умишлено или неумишлено.

А той, дори когато сядаше на халба бира, на чашка кафе или уиски с именити държавници, публицисти или творци от Европа и Америка, от Азия и Африка, непрестанно печелеше приятели на многострадалния български народ.

Ще се радвам много, ако съм успял правдиво и документално да защитя неговата лична и гражданска чест и честта на неговите съратници.

Високо културен, всестранно надарен предано влюбен в демокрацията, Коста Тодоров трябва да намери своето място в душите на ония българи, които са еманация на родната кръв и духовност. Да намери своето място в политическата история и в литературната нива на България!

*Паун Генов,
София, април 1995 г.*

История на фамилията

След абдикацията на княз Батенберг тричленна делегация на Великото народно събрание дълго обикаля европейските столици, за да търси кандидат за българския трон. Голямата надежда датския принц Валдемар се проваля, както и един грузински княз. Най-после д-р Константин Стоилов телеграфира от Виена: „Кобурготския принц Фердинанд и никой друг.“

Един от депутатите на Третото велико народно събрание – Антон Давидов, ще свидетелства по-късно в писмо до Александър Стамболийски: „Очите на Стамболов се наляха със сълзи и през тях той съобщи на ожидащите развязката името на Кобурга.“

Две години след като Великото народно събрание на България избира Фердинанд за княз, в Москва, в семейството на емигрирания капитан Васил Тодоров, на 30 юни (13 юли) 1889 г. се ражда Константин Тодоров.

Една семейна снимка, направена 15 години по-късно, представя голямото преуспяващо семейство. Считаю за необходимо да представя на читателя членовете на това семейство.

Бащата **ВАСИЛ ТОДОРОВ ВЪЛКОВ** е роден на 10 октомври 1860 г. в странджанското градче Малко Търново. След освободителната Руско-турска война той се явява като доброволец в 6 дружина на Българските земски войски в Пловдив. Благодарение на прилежната си служба по-късно е изпратен в Софийското военно училище. После става подпоручик, поручик, капитан. Капитанът се бие в Сръбско-българската война през 1885 г. След това е началник на Военния окръг в дунавския град Лом-паланка. Макар и да не взема пряко участие в русенските бунтове през 1886 г., той напуска България заедно със семейството си и отсяда в Москва заедно с отличния си приятел Радко Димитриев, бъдещия прославен генерал. Завършва Офицерската стрелкова школа, а в Петербург – Николаевската академия при руския генерален щаб. След това служи в Московския гвардейски полк.

Завръща се в родината през лятото на 1896 г. Капитанът продължава службата си в няколко гарнизона и става майор, подполковник, а служебно стига до помощник-началник на Оперативното отделение на Министерството на войната (1902). Минава в запаса като полковник през 1905 г. Носител е на няколко отличия, най-голямото от които е „Народен орден за военни заслуги“. Автор е на поредица военни обзори и статии в българския печат.

Майката ЕЛЕНА ПАПАДЕРУ е родена също през 1860 г. като дъщеря на революционер за освобождението на родния остров Крит от турско иго. Брат ѝ Пападерос начело на чета продължава революционното дело на баща си.

Васил и Елена се запознават в старинния град Пловдив и там свиват семейно гнездо, дало живот на пет деца (Екатерина умира на две години). Прекарват близо пет десетилетия брачен живот. Той умира през 1928 г., а тя напуска света на 13 ноември 1933 г.

Братът КИРИЛ ВАСИЛЕВ ТОДОРОВ е роден на 29 май 1883 г. в Хасково. Тригодишен е, когато семейството емигрира. През май 1901 г. завършва Киевско-Владимировския кадетски корпус, а две години по-късно отново се връща в Москва и следва Александровското военно училище с право да постъпи като командир в армията.

Когато избухва Балканската война той вече е ротен командир към 32-ри Новозагорски полк. Тръгва начело на своята рота срещу поробителите на Югоизточна България, в която е и родният град на баща му. След много победи съдбата го изправя с полка на източния обсаден форт на голямата крепост Одрин. Там го заварва най-тежката военна нощ на 12 срещу 13 март 1913 г. Щурмът на полка му преминава „на нож“, т.е. до ръкопашен бой със защитниците на крепостта. И... само няколко часа преди окончателната победа капитан Кирил Тодоров загива от вражи куршум, ненавършил и тридесет години.

Сестрата НЕВЕНА ВАСИЛЕВА ТОДОРОВА (по мъж ЕНЧЕВА) е само двегодишна, когато семейството ѝ пристига в Москва, а се завръща в родината си на 11 години. След време пак е в Русия – завършва известната Фундуклеевска гимназия в Киев. После – школата по музика на графиня Левашевска в курса по пиано. По-късно е в Женева при видната педагожка Розфеар, ученичка на великия Дебюси. Ползва няколко езика. На едно от заседанията в Обществото на народите (1922) превежда на английски речта на брат си Коста.

Освен пианистка, Невена е и авторка на стихове – нежни, лирични. Няколко от творбите ѝ намираме в семейния албум, редом със стихотворенията на Коста. В един брой на в. „Кръгосвят“ (22 юни 1930 г.) има три нейни пролетни песни: „Аз момини сълзи набрах и напоих ги с моето дихание. Една сълза се отрони върху тях и напоих ги с моето страдание...“ Омъжена е за инженер Атанас Енчев, виден педагог и директор на Механо-техническото училище в София. Отгледала е с голяма грижа дъщеря си Люба Енчева, която едва дванадесетгодишна завършва Миланската консерватория. С помощта на вуйчо си Коста Тодоров Люба продължава своето учение при именития френски пианист Марсел Чампи. Остава незабравими спомени с майсторството и човечността си в Брюксел, Белград, Загреб, Токио и десетки големи столици. Професор по музика в София и в японската столица...

Невена събира снимки, документи и спомени за живота на цялото семейство. В началните години на комунистическия тоталитаризъм в България е въдворена със семейството си в провинцията, защото... направила панихида за брат си Коста. Напусна света през 1968 г.

Братът **ВАСИЛ ВАСИЛЕВ ТОДОРОВ** е най-малкият. Роден е на 29 декември 1898 г. в Сливен, където завършва основно училище, а след това постъпва в Киевския кадетски корпус. Когато започва Първата световна война, той е едва шестнадесетгодишен. Явява се при големия семеен приятел генерал Радко Дмитриев – командир на руска дивизия на Източния фронт – и го моли да го причисли доброволец в армията си. Така е настоятелен, че генералът приема. Сражава се героично, награждават го. Но след година пада ранен на фронтната линия и неприятелите го отвеждат в плен. По-късно, макар и инвалид, Васил Тодоров постъпва доброволец в 6-та рота на командвания от генерал Марков полк. Уви, загива още при първите схватки на 9 юли 1918 г.

Ако се вгледате в голямата семейна снимка, правена в началото на века, не може да не забележите, че бодрото настроение е завладяло само изправения вдясно от майка си трети син в черна ученическа униформа. Твърде замислен, той е някак откъснат от общия ансамбъл. Фигура, която би направила впечатление на психолози, писатели, философи.

За този странен човек – Коста Тодоров – разказваме в следващите страници.

ПЪРВА ЧАСТ

Юнкер или четник в Македония?

*Ден денувам – пътища потайни,
нощ нощувам – пътища незнайни...*

П. К. Яворов

1. Учил - недоучил

Желанието на някогашния доброволец от Шеста рота на Българските земски войски в Пловдив Васил Тодоров е: всеки негов син да стане офицер. Затова...

Той връща едва единнадесетгодишния Коста в Русия, при своя приятел Андрей Крашина от градчето Гродно, за да се подготви в училището му за кадетски кандидат.

Но Крашина вече се е пропилил и е излязъл от релсите на живота. Предимно с камшик в ръка обучава нещастните младоци по граматика, математика и военно дело. Буйният Коста не дочаква края на двегодишната школа – тайно напуска пансиона на Крашина и се качва в Московския влак за България.

В семейството на Васил Тодоров избухва буря. Тогава бащата лично завежда непокорника във Военното на Негово княжеско височество училище.

И тук порядките са нетърпими. Момъкът е любознателен, общителен, умен, но дисциплината, да прощава татко Васил, за него е като клетка за волна птичка.

Така се чувства и един от най-добрите му приятели Петко – първородният син на Димитър Петков (тогава министър на вътрешните работи). Двамата споделят не само младежките си пориви, но и непоносимостта на военния режим.

На 23 юли 1904 г. Началникът на Военното училище издава заповед: „Кадета от V клас Коста Тодоров уволнявам от училището по собствено желание в първобитно състояние...“

Какво означава „в първобитно състояние“, не знаем. Но в отделно удостоверение за V клас, покрай цифрите за големи бележки по 12-балната система: бълг. език 11.33, руски 11.50, музика 11.66, всеобща история 10.16, точка 22 гласи „Уроци по морал“ 5.50, а поведението му е оценено на 3.

Зад това „поведение“ се крие вероятно мастилницата, стоварена върху главата на ротния командир Икономов.

Есента на 1904 г. Коста Тодоров е вече във Втората мъжка гимназия. Но в едно удостоверение пише, че пак е „изключен“ – за бягство от училище на 13 април 1905 г. по параграф 96 и при поведение „укорно“.

Нови тревоги в прилежното семейство. Но след тях ще дойдат още много. И далеч по-големи...

2. На обиколка с войводата Герджиков

Михаил Герджиков е чест гост на семейство Тодорови. Една късна вечер бащата предлага на Коста да изпрати приятеля. На улицата, като остават сами, младежът моли:

– Войводо, моля ти се, вземи ме в бъдещата си чета!

– ...ще ти призная, че се глася да тръгна наскоро с двама-трима другари на обиколка из Македония, но ти си малък за тази тежка и тайна работа! Нали учиш?

– С учението свърших – напуснах Военното училище. А баща ми няма защо да питате. Не съм дете, я!

Едно удостоверение, което носи подписа на Герджиков, доказва, че войводата е склонил да го вземе. То има по-късна дата – 16 февруари 1914 г. и гласи:

Подписаният Мих. Ив. Герджиков, бивш член на подвижния Централен Македоно-Одрински Таен Революционен Комитет, удостоверявам, че Константин Тодоров е бил четник през годините 1904 и 1905. Той ме е придружавал в обиколките ми през поменатите години из Кочанско, Кратовско, Палаченско, Банско и Пиринът, в удостоверение на което му се издава настоящето.

Трябва да се предполага, че обиколките са поне две – есента на 1904 и пролетта на 1905 г. На тях войводата му е разказвал за минали приключения. Например за Малко Търново преди и по време на въстанието по Преображение деветстотин и трета.

– Имахме неприятности с големия чорбаджия Анегности Дяков. Баща ти го познава добре. Пратих му хабер, че ще го посети. Той отвърнал: „Кажете на тоя вагабонтин да си върви, че тесен ще му се види градът!“ Аз не отстъпих. Тръгнах една вечер за къщата му. Като ме видя на двора, щерката на Анегности припадна. Върнах се. На другия ден го извиках на среща. Не дойде. Същата вечер беше убит. По моя заповед, разбира се.

Друг път Герджиков му разказва за разговора си с кореспондента на френския вестник „Тан“:

– Срещу нас дойде голяма турска армия. Загубихме победата, след като бяхме заели целия вилает с изключение на Одрин. Сега поробителите ловят овчарите и ги убиват.

– А какво ще стане по-нататък, ако Европа нищо не стори?

– Тогава ще погинат двайсет хиляди жени и деца, а ще погинем и ние!

През 1904–1905 г. Коста Тодоров чете статиите на Михаил Герджиков и буйният момък споделя неговото верую на анархист, следовник на Бакунин.

(Михаил Герджиков преживя повечето си бойни другари, дори и младока Васил Тодоров. Аз си го спомням през тридесетте години в кафене „Средец“ – Якобинският клуб в София: строен, въпреки годините си, с голяма бяла брада и коса, напомнящи стогодишен патриарх. Че какво? Той беше патриарх на революционното дело. Като свободомислещ, нему еднакво бяха омразни всички диктатури – и царски, и болшевишки. Сядаше обикновено в ъгъла на вътрешната стая сред оцелели другари и привърженици. Ние го гледахме отдалеко и му се наслаждавахме. Почина на 18 март 1947 г.)

3. Секретар на Пешовата чета

Покрай Герджиков Коста Тодоров опознава мнозина войводи и комити. Тясно свърталище в София са кафенетата по малката улица „Арда“, недалеч от пасаж „Свети Никола“, а най-известното е „Братя Миладинови“, на ул. „Мария Луиза“.

Там, след завръщането си от последната обиколка с Герджиков през пролетта на 1905 г., той се запознава и с войводата Пешо Самарджиев – тридесетгодишен русокос, с руса брада и хубава усмивка, в компания на чорлави, необръснати, нехайни към външността си съратници. В романа с автобиографичен характер „Приключенията на Николай Белин“¹ Коста Тодоров пише:

Сяда на отделна маса, поръчва си кафе... Келнерът обръща вниманието на Самарджиев, че „този хлапак сака и вино“. И когато хлапакът настръхва обидено, Пешо отива при него, кара го да седне и сам сяда. Пита го какво търси в кафенето. И Коста:

– Искам да стана комита! Искам да се бия за свободата на Македония!

– Комита ли? Откъде си?

– От София. Бях юнкер, стоварих една мастилница върху главата на капитана и избягах.

– Хм. Това за капитана ми харесва. И аз не обичам тия, дето дрънкат саби, но само по калдъръмите. Може да си чувал за мене – Пешо Самарджиев, Тиквешки войвода.

¹ Коста Тодоров, Приключенията на Николай Белин, сп. Народна воля, Париж, 1929.

- Разказвал ми е баш войводата Герджиков.
- Ти го познаваш?
- Да – не продължава по-нататък. Негова си тайна.
- Добре. Ела утре тук по това време. Ще си поговорим.

На бившия юнкер като че ли за миг изникват криле:

Онова с бачо Михал беше само разузнавателна работа, а сега ще има истински боеве с поробителите!

На другия ден Пешо му предлага да стане секретар на четата. Сборен пункт след седмица в Кюстендил на еди-кой си адрес.

На краката – бели навуца, щавени цървули и черни навои. На главата – албанско кепе. Мушамата си е донесъл от София. Нарамват една вечер карабини или манлихери. Младокът забива в аления си пояс барабанлия пищов и остър нож.

Започва походът към Кожух планина. Осъмват, замръкват все по баирите. В бележника си Коста пише:

Ех, пустият Балкан! Див, тайнствен, пълен с неочаквани хубости, обвеян с мистиката на стари легенди – ту неприветлив, гол и пуст, ту пълен с шепот, с чуруликане на птици и звън на хлопатарите.

Овчарите, ятаците от Лешко, Русиново, Илаларските колиби, Плачковица им помагат с каквото могат – царевичен или тричен хляб, сланина, сирене, прясно мляко или мътеница.

– А къде са турците, с които ще се бием? – пита по едно време не без основание Коста.

И турците се явяват като повикани, но толкова много, че побиват тръпки. По билото отсреща се е проточила верига от войска. Може би 150–200 души, начело с двама конници – началниците им. И отново в бележника:

Оставен съм в ариегарда заедно с Митре, Душо и двамина от присъединилата се радовишка чета. Трябва да заблудим противника, докато нашите навлезат дълбоко в гората. Залегнахме и открихме огън. Ония също залягат и ни отговарят. Куришумите пеят високо над нас.

Прибягват, но в една царевична нива попадат на местни турци. Убиват двамина, раняват трети. Кръщение, първо кръщение с кръв!

По едно време заспива и се загубва. Овчарче го насочва към село Нивишане. Намира другарите си, сядат на трапезата със зелник и млечна попара...

След тридесет години в книгата си „Пътеки“ секретарят на Пешовата чета ще разкаже оригинален и нечакан епизод:

Надвечер ни дойде гост. Войводата го посрецина с поклон и му предложи да седне при софрата. Странна фигура е гостът – зелен елек, обшит със сърма, черни потури и пъстри навуца, а из пояса му се подават седефените дръжки на револвер и ятаган. На гърдите му виси сребърен кръст. Новото при него е само манлихеровата карабина, която слага под краката си.

На въпроса: „Ами где ти е четата, войводо?“, старецът се усмихва:

– Нямам чета, момчета. Навикнал съм сам да бъда. Вълкът има дебел врат, защото сам си върши работата...

– А кога мислиш, че ще дойде свободата?

– Свобода ли? Как, за кого? Който иска, и сега може да бъде свободен. Ето, аз съм свободен. Бог дал гори и планини, а добрите хора дават мляко, хляб и сирене. Где по-голяма свобода? С добрите хора се пазим взаимно, живеем братски и си помагаме при нужда. А с турците и с лошите хора воювам, па кой когото...

Старецът изважда из шарената си торба няколко чифта навуца и жълт като кехлибар тютюн – подава ги на Пешо:

– На, подели ги на децата. А от тебе искам малко патрони.

Уговарят се с Пешо кога през следващата нощ ще си дойде, за да ги приведе. И си тръгва спокойно, с бавна крачка, подобно на горски цар. А моливчето на четническия секретар ще отбележи:

Седяхме до късно вечерта. Пеехме стари хайдушки песни – за Страхил и Ангел войвода, за кулата на Шакир бей... И през всичкото време пред очите ни се мъркаше образът на последния самотен хайдук – живата балканска легенда...

Но да прелистим на нова страница този бележник – от юли 1905 г., време, когато би трябвало да бъде на изпити във Втора мъжка гимназия!

Тук дните се нижат без календар. И защо им е? Тяхното време е отсечено – от пролетта, докато закапят пожълтелите листа и повее леденият северняк...

Аз възмъжах с няколко години. Расте ми ранна къдрава брада. Лицето ми стана сухо и твърдо като челик. Раницата, пушката и патрондашите вече не ми тежат, но ризата е станала като мушама от пот...

Ние сме царете на балкана. От тука издаваме нареждания:

„От името на организацията...“ Искаме от бейовете да намалят двойно данъка на селяните. Заповядваме на селяните да не плащат освен по нашата тарифа, извършваме фискална реформа под дулото на манлихерата. Не изпълни ли заповедта ни баят, пламва кулата му и гинат воловете, конете... Оня ден – странна гледка: намерихме шест трупа на чобани, изклани в планината – с изтърбушени тела, съсирена черна кръв на устата, изрязани езици. Това е работа на Ибрахим ага – арнаутинят, новият каймакамин...

Настръхват момците. Сговарят се за атака и...

Снощи обесихме Ибрахим, когото хванахме при Неготин. Коров мъж. Само псуваше и ни молба за пощада. На врата му закачихме табелка: „Осъден на смърт за убийства и насилия.“ Подписахме се на табелката Пешо и аз – секретарят¹. Оставихме трупът да виси на една топола край пътя пътя и след нощ усилен ход пак сме в гънките на стария приятел Кожух планина...

Към края на двата месеца вражи куршум застига и жадния за бой Коста. Не е смъртоносен, но той загубва много кръв, отслабва. Войводата нарежда да го върнат „по канала“ в София. Секретарят дълго се съпротивлява: „Ще ми мине, не бой се!“, но каже ли нещо Пешо Самарджиев, то става. Язък, едва се е кръстил в битката! Толкова ли рано трябваше да дойде това раняване? Не, той ще си почине месец и пак ще се върне...

На Софийската гара среща приятел, който възкликва изненадано:

- А бе ти ли си, друже мой?
- Аз, както виждаш. Какво се чудиш?
- Ами... четохме, че си убит!

В един ранен пролетен ден на 1906 г. Пешо, Ангел и Коста се сговорват да застрелят цар Фердинанд. Ще го причакат в канавките пред двореца „Врана“, когато каляската го отвежда в града. Но вместо каляска, на сутринта князът е в автомобил. А те са предадени и ги залавят. Научил за ареста им, министърът Димитър Петков нарежда да му ги докарат в кабинета. Посреща ги прав и намръщен. Задържа погледа си на Пешо и пита:

- Ти ли си войводата?
- Аз, господин министре.
- За къде си войвода – за София или за балкана, отвъд?
- За където потрябва, господин министре.

– Тук не трябва! – натъртва Петков, приближава ги, както са се наредили в йерархически ред, и продължава вече тихо и спокойно: – Знам всичко. Но ми е жал за вашата младост, за идеализма ви. На младини и аз бях луд като вас. Сега обаче съм длъжен да пазя държавата. Мога да ви хвърля веднага в затвора и то е напълно заслужено, нали?

Те мълчат и само се споглеждат успокояващо.

– Сега ще се задоволя с по един шамар и...да не се мяркате повече из София! Вървете си отвъд, ако щете, на майната си, но веднага да ви се загубят дирите, защото втори път може и да не ви спася.

Изхвъркват на един дъх. На улицата Пешо се провиква радостно:

¹ След месец турският военен трибунал в Солун осъжда и двамата на смърт. Първа смъртна присъда, макар и задочна.

– Каквото и да говорят за министъра, но той си е Свирчо¹ – човек, който разбира. Нали маята му е хъшовска!

– Ще потърся още днес Петко да му се похваля – обажда се Коста, а след това поглежда въпросително войводата и пита:

– А кой ни издаде?

И получава твърд отговор:

– Кой друг, освен нашите отгоре? Добре е, че дългоносият не е разбрал, иначе... Ти ела утре заран в кафенето. Ще те заведе при Гарванов, а после – към Кожух планина!

4. „Как за малко не убих султана“

Така се нарича един кратък очерк в книгата му „Из моих усюмена“, излязла през 1934 г. в Белград.

„Получих задача. Иван Гарванов ми даде адреса в Цариград и ми рече:

– При него ще намериш две важни личности от Арменската революционна организация. От тях ще получиш инструкция...“

Коста прегръща другарите си и радостно възкликва:

– Ще изпълня задачата. Бъдете уверени!

И мисълта го понася в историята, когато още един българин е ходил да пали Цариград, да убива султана – Гаврил Хлътев от Копривщица, сменил името си на Бенковски и станал водач на Априлското въстание в Средногорието. Герой!

Измисля за пред своите благородната лъжа:

– Искам да отида в Цариградския колеж „Галата Сарай“. Какъв културен човек можеш да бъдеш, ако не знаеш френския език, ако нямаш европейска култура?

Само няколко дни след пристигането си в Цариград, тръгва да търси арменците. Почуква на голямата врата. Отговаря му домакинът. Коста му казва паролата „Йълдъз“. После:

– Получих нареждане от моя войвода Гарванов да бъда на ваше разположение за голямата задача.

– Елате в сряда в два часа. Не взимайте такси! Улицата е тиха и всеки шум привлича вниманието на хората.

Сряда идва и той отново чука на позната врата. На верандата двама мъже – Гарабед Бакладжян и Киркор Аганян – седят по турски на възглавници и пушат наргилета:

¹ Прозвище на Димитър Петков (1858–1907).

– Явявайте се тук всяка сряда по това време. Ще ви държим в течение на всеки наш ход – поръчва му Бакладжян.

Една сряда, две, три... Арменските революционери все отлагат: „Всичко се движи по план, бъди спокоен.“

Не му остава друго, освен да се разхожда из града на стотиците минарета, на красивия Босфор, на „мраморните вили между тъмните кипариси, от които лъха ароматът на хилядите преживени легенди, навяващи блена на сладострастието“.

На една закуска в ресторанта на хотела се запознава с „рубенсова блондинка“ и висок дълголик господин с посивели бакенбарди. Скоро разбира, че са руснаци. Тя го поканва на масата им. Той ѝ става нещо като екскурзовод. В своя първи роман¹ Коста разкрива как се е породила любовта в тая страстна рускиня Евгения, с която се разхождат сами с яхта по морето или с каляска из красотите на Истанбул. Дори и в дневника си отбелязва:

Любов и революция! Едната е изкупление на другата. Те взаимно се допълват и образуват един върховен синтез, една върховна хармония! Революция и любов! Две пътеки, които водят към смъртта и пречистват душата чрез огъня на едно мистично и страшно аутодафе, в което си и жертвата, и палачът едновременно...

През следващите дни пише писмо до Иван Гарванов – протестира, че плановете не се реализират. Но отговорът е успокоителен: „Ще ги чакаш. Имай им пълно доверие.“

И момъкът тръгва обнадежден да огледа скорошното поле на великата акция – около Йълдъз къошк. Попада и на казарми. Значи арменците и от войската не се страхуват? Добре, добре, ще станат истински битки, за които гори сърцето му!

Но през следващата седмица всичко рухва. Рускинята заминава с някакъв африкански туз, а Хаджиян го посреща разтревожено и бърза да му обясни още в антрето:

– Гарабед и Аганян заминаха в неизвестна посока. Търси ги полицията. Като се завърнат, ще ви съобщим. Сега не идвайте.

После снижава глас и заговорва по-любезно от всеки друг път:

– Щях да забравя. Те ми оставиха да ви предам един пакет. Смятат, че при вас в хотела може по-удобно да се скрие...

Като се прибира в стаята си, Коста Тодоров развързва тайнствения пакет и открива... дузина револвери и три цилиндрични бомби.

¹ „Приключенията на Николай Белин“.

Една вечер се отбива в театър „Конкордия“. И тук изненада: ориенталската прелюдия към пиесата е химнът на Султана, свирен от цигански оркестър. Всички стават прави в смирение като пред национален химн. Съседът подканва и него. Той кипва:

– Аз не мога да се кланям на един мръсен тиранин!

Става да си излезе, но пред страничната врата вижда агент. Спомня си за пакета. Представя си: обиск, арест и... път към прочутия Диарбекир.

Агентът го спира на улицата. Но Коста светкавично изважда оръжието си, прасва го с дръжката по лицето, в темето, събаря го, прекрачва гърчещото се тяло и хуква по безлюдната улица към пристанището. Преди да стигне до корабите, се отбива в моряшка кръчма. Най-разпазената компания се оказва от братушки и само няколко минути са му нужни да се слее с нейния дух. В три часа след полунощ, подкрепяйки двама порядъчно пийнали матроси, се качва на парахода „Чихачов“.

Остатъка от нощта прекарва свит на кълбо върху палубата. А като се събужда и наплисква с вода, бърза към каютата на капитана. Представя му се като българин, признава, че турците вероятно вече го търсят от хотел в хотел, като споменава и причината. Моли го да го укрие, да го вземе с парахода до Бургас. Словото му се оказва трогателно и капитанът отсича:

– Иди в кухнята! Ще кажа на готвача да ти даде черна работа. А в Бургас ще те изхвърля...

II

Сред незаглъхналия кипеж в Одеса

*Свобода! – тая крилата дума
изпълваше цялото му битие...*

Трифон Кунев

1. Първи несгоди – 1906 г.

На втората сутрин капитанът намира своя нелегален пътник на палубата да се визира в далечината. Коста го моли да му послужи с бинокъла си. Оглежда насрещната планина и сочи с пръст:

– Там е моята България, капитане! Виждаш ли планината?

Тя се нарича Странджа, родният край на моя баща...

– В Бургас ще слезеш, нали? Или във Варна?

– Моят маршрут е вашият, капитане, – Одеса! – изненадва го гостът.

– Това е невъзможно. Ще те сваля в Бургас!

– Защо да е невъзможно? Та аз съм москочанин!

– Не ме будалкай, момко, такива съм виждал неведнъж! – и възрастният, с побелели мустаци и дълга брада капитан го оглежда изпитателно, дори сърдито. Наистина, хлапакът знае толкова добре руски език, но все пак...

– Аз съм роден преди седемнайсет години в Москва!

И Капитанът поканва пътника на разговорка в каютата си...

В зората на седмия ден Коста Тодоров излиза на палубата и вижда Одеса – древния град на Кримския полуостров с всякога революционни жители. Колкото и да са били оскъдни сведенията за революцията миналата година, той знае твърде много за мястото на Одеса в тази народна буна. Бърза да стигне там преди да са стихнали вълненията. Мечтае да участва в тях с не по-малко жар, отколкото за свободата на Македония, за която – уви – не можа да допринесе нищо!

Истината е, че по улиците на града няма сражения, но срещаните полицейски и войнишки патрули му подсказват, че революцията продължава. Не открито, не на барикадите, а в нелегалност. Да, да, атмосферата още мирише

на барут. По оградите личат и стари, и прясно облепени позиви, протести, прокламации...

Няколко дена – докато си намери квартира и работа – Коста е приятен гост на капитана. Денем обикаля крайните квартали – кварталите на гладните, босите и духом угнетените. Привечер свива към морската градина, кой знае защо наречена на френския граф Ланжерон. Там свири военна музика – забавлява буржуите и техните щерки и синчета.

А простолюдieto се тълпи пред кината, наричани „илюзиони“, тоест – нещо, на което не може да се вярва.

Намира си препитание на пристанището – тежка, груба работа на докер, и то по рубли на ден. После един колега по съдба го отвежда в общежитие с трийсетина несретници. Не го гнети мизерната обстановка и многоезичието на съквартирантите му, но тежката атмосфера, която създава „шефът“ на общежитието Ванка Зец. Той така се е наложил на всички, че седмично събира от всекиго по рубли-две, за да пиянства и играе на комар. Не, дори не ги събира, а те му ги носят, понякога с прибавка бутилка водка...

Мечтаещият да се бие на барикадите трябва първом да се справи с този горлопан¹. И когато втората вечер Ванка Зец посяга ръка да получи рубли и от него, Коста най-напред го отхвърля с удар, като че ли е следвал школа по бокс. Събаря го с ритници:

– Ето ти рубли, ето ти две, крадец на сиромашки труд! – Отмества се две-три крачки, изважда ножа от задния си джоб, размахва го и подканя: – Заповядай, ако ти се иска!

Горлопанът се свива в леглото си и не гъква. Като виждат, че си е намерил майстора, момчетата се скупчват около новия съквартирант като към нов господар. Той чувства това и на сутринта най-спокойно, но твърдо нарежда:

– От днес – никакви пари, никакви карти, никакво пиене и шумотевица! Нощта е за спане, защото на заранта всеки го чака работа, а не лежачка...

След седмица получава горчиво послание от баща си, комуто е писал още първия ден при пристигането си. За щастие е придружено от запис за пари. „Сбогом, горлопанско свърталище!“ Преселва се на Княжеская улица в удобна квартира и се записва студент по история в Историко-филологическия факултет.

¹ Горлопан (рус.) – главатар на апаши.

2. Маршът на революционерите

Кошерът на студентската младеж шуми по коридори и аудитории. За новия студент дискусиите са интересни, но той твърде скоро се разочарова от честите доктринерски дразги, многословни и надути речи:

– От гледище политико-икономическо и обществено... – възвестява дребен, мършав студент с очила.

– Вашите надстройки са произволни! – крещи курсистка с вирнато носле, зачервена от удоволствие, че ѝ се дава възможност да си каже думата.

– Метафизическите предпоставки на есерите са ненаучни и дребнобуржоазни! – категорично реже нисък и дебел марксист, а анархистът Рошчин саркастично подхвърля:

– Всички вие сте опашка на буржуите!

– аз съм работник, майка ми е работничка, баща ми е работник и сестрите ми са работнички – пресича ги бакалският син от Картамищевска улица Абрашка Николаевский, бие се в гърдите и вика с опулени очи: – Следователно да живее браунингът – и вади ръждясал „булдог“.

Новият студент открива средата на млади и смели революционери. Техният кръжок се събира в една представителна квартира на „Лермонтовски переулок“. Начело са двама участници в Московското въстание през декември 1905 г. Има и три девойки, една от които е Тамара – дъщеря на генерал Принс, с нея и съученичката ѝ Силия. Тук е и Галка Шишмаров, опитен терорист, добрият стрелец Петя Сулимовски, донски казак. Давид и Съома пък са от бедни еврейски семейства, „познали и погромите, и глада“. Все терористична организация към Социал-революционната партия.

Синът на българския полковник Васил Тодоров вече изоставя своето име – другарите му дават друго – Константин Чьорни. Близко месец минава в затишие – затишие пред очакваната страшна буря. Една вечер Чьорни намира в „главната“ им квартира Тамара Принс да свири на пианото и да пее някакъв марш. Другарите му са притаили дъх:

*По духу братя мы с тобой,
мы в искупленье верим оба
и будем мы хранить до гроба
любовь к стране своей родной...*

Когато спира, Херман обхожда с поглед членовете на кръжока и предлага:

– Трябва да си намерим свой марш, приятели. Революционерите трябва да пеят и в подготовката, и на барикадите!

Идеята се харесва и на новия им другар. След няколко дни той пристига в дома на генерала и подава на Тамара ситно изписан лист.